

Egész népemet fogom tanítani

Saffer Pál

Komor, és korán jön a novemberi alkony, mintha az alacsonyan szálló sötétszürke felhőkből peregne alá, s a tarlókon a szél elszáradt, hoszszúvás kukoricaleveleket röpít meszszire, megpörgetve őket, mint a táncos a lányt, bár ezek a szárfoszladékok inkább csont-bőr sovány boszorkákra hasonlítanak. A messzeségben kihaltan, kékes ködökbe burkolóznak a Tisza menti rétek. Nyirkos hideg árad belőlük, s láttukra az utas az országúton összebb húzza magán a kabátot, s úgy érzi, mintha máris térdigérő vízben járna.

Olyanok ezek a novemberi alkonyok, mint maga az elmúlás, és keresve sem lehet alkalmasabb időt találni a csendes elmélkedésre, emlékek és emberarcok felidézésére. Különösen úgy lámpagyújtás előtt, amikor a régi írásokat, képeket böngésző szem már belefárad a vakoskodásba és az olvasott, a hiteles dolgok, már nem is bennünk, hanem ott künn a szürkületben kavargva vegyülnek el a mendemondákkal, a legendákkal és a magunk alkotta álomképekkel, amelyekkel minden ismeretlen messizi embert feldíszít a képzelet.

A valóság és az álom fonalából ilyenkor szövődnek a mesék. Hátterük legyenek most az őszi alkonyatban hideg-lelősen elmerülő tiszai rétek, ott valahol Ada körül...

*

Cseh Károly 1891-ben született Adán. Édesapja Cseh János tanító. Az ifjú Cseh Károlynak már kora ifjúságában alkalmá volt látni és tapasztalni azokat a történelmi változásokat, amelyek az adai kézműipart fokozatosan manufaktúrává fejlesztették. Együtt járt iskolába azokkal az iparosgyerekekkel, akiknek szülei 75 évvel ezelőtt az iparosegyesület zászlájára az „Egységben az erő” jelszót írták...

... A kézműipar továbbfejlődésével párhuzamosan a kisparasztiok és földmunkások házaiba egyre inkább belopakodik a nincstelenség. A kizsákmányolás, a munkanélkültség, a nehéz életkörülmények utat nyitottak a forradalmi eszméknek és ennek ellensúlyozására Ada csendőrlaktanyát kap...

Az elemi iskola után Cseh Károly Zentán jár gimnáziumba, majd Temesvárot tanítóképzőbe. Itt a szociáldemokrata ifjúság vezetőségének egyik legtevékenyebb tagja lesz és a darwini tanok bevezetéséért kardoskodik. A hatóság és a tanári kar azt követelte tőle, hogy mondjon le eszméiről, s amikor ezt megtagadta, kizárták az iskolából. Kalocsán folytatta tanulmányait. 1911 június 11-én tért haza Adára tanítói oklevéllel...

(A Kommunista Szövetség adatai szerkesztésének történelmi irattárából).

*

Vajon milyen lehetett ez a fiatal-ember?

— Örökké tevékenykedő, nyughatatlan, lenini típus — mondják azok, akik későbbi éveiből ismerték.

S ha később ilyen volt, húsz esztendejének tüzevel az ereiben még inkább ilyennek kellett lennie.

Ki tudná most, ötven év távlatából részleteiben felidézni, hogy mi történtetett ott a temesvári tanítóképzőben. Annyi bizonyos, hogy a hazához és császárhoz hű professzoroknak sok álmatlan éjszakát okozhatott ez a konok, rebellis, izgága legény, aki rabja lett a veszélyes és istenkáromló darwini tanoknak, amelyeknek pedig, ezt minden józan hazafi beláthatja, semmi keresnivalójuk Mária országában... S ha csak a darwinizmus fertőzte volna meg!

De vajon elegendő-e ez, az ifjú arc-képéhez? Nem. Még az sem, ha a temesváriak megrökönyödéséhez hozzágondoljuk az érseki város tisztos professzorainak sánda pillantásait, amelyekkel a Temesvárról kicsapott preparandistát fogadhatták.

Hiszen, „kísértet járta Európát...” — akkor már ötven esztendeje, és bár az apostoli király birodalmának emesezélei igen messze estek Európától, a kísértet már ide is eljutott, nyugtalanánná téve a jóllakottan bőfűző milliumi álmokat.

„... A szociáldemokrata ifjúság vezetőségének legtevékenyebb tagja...” — mondja a szűkszavú életrajz és az alkony ködébe meredő tekintet szeretné a szürke háttérből kifejteti az arcokat, a megismerés tüzeiben égő ifjú szemeket, a fül hallani véli a véget nem érő heves vitákat, amelyekben a holnap, a győzedelmes holnap olyan bizonyos és olyan közeli, hogy az embernek csak a kezét kell kinyújtania érte. Így érez-

hették a fiatalok, a léleekben fiatalok, akkor is, mert így érezték később, harminc év után is...

És mi lett ezzel a lelkes, bizakodó és harcos ifjú vezetőséggel? A holnapra. a győzelemre még várni kellett — és harcolni érte. Hányan jutottak el a hosszú út végére és milyen volt számukra a vég?

„Ez a harc lesz a végső...”

Az ő szívük-lelkük is bizonyára ezt dalolta, de más a dal és más a harc és mindig nehéz volt harcot állni, különösen ezt, a végsőt.

Ki állta végig, utolsó lehetéig és kinek rogyant meg a térde, hajolt meg a gerince?

Ő állta, derekasan állta, annyi bizonyos:

„1911-ben tanítói oklevéllel tér haza és mint jó biológus állást kap Adán, egy tanyai iskolában” — így szól a krónika és szavai nyomán egy másik kép merül fel az ősi kődökből. Viharvert eperfák a sáros országút mentén. Ősz van, sártenger a világ. Ma sem gyöngy-élet tanyai tanítónak lenni, akkoriban pedig az effélének szinte elkerülhetetlen sorsa volt, hogy vergődjön, azután csendesesen elmerüljön a feneketlen sártengerben. Mert a sár akkoriban nemcsak az országúton uralkodott.

Hiszen arra nevelték őket, hogy a posvány örökkévalóságának gondolatát ültessék el a gyerekefejekben és lassan, észrevétlenül, mintegy példamutatóan maguk is elsüllyedjenek benne. Ki tudja? Előbb-utóbb talán vele is ez történt volna, mert szörnyű ereje van a sárnak.

De lehet, hogy ha másként fordul is élete sora, akkor sem adta volna meg magát, mert hogy a világról és a tanítói hivatásáról már nem voltak illúziói, arról egyik novellájában így tanúskodik:

„... A szél megint belém kapott. Kabátomat akarta mindenáron letépni rólam, Petyről meg rákötözték condráit. Keresztül-kasul fúj a szél, dideregtem. Vastagnak hittem a kabátomat, de a szél mégis könnyen átjárt rajta. Talán azért, mert már háromszor lett új? Először, amikor apám részére hozta haza a szabó, másodszer, amikor a bátyám számára fordították át s most, mikor rám kimosva szabták újjá. Vagy talán a rólam lefűgő tarisznya fűródott volna dermesztőn belém?

Koldustarisznya! Csertő Károly negyedéves tanító növendék vállán koldustarisznya?!

Meghőköl, bensőm a gondolatról. Le akartam dobni. Nem tehettem. Mintha lassan hozzámmelegedne, hozzám szorítva a kabátomat. Még néhány lépés és úgy érzem, mintha valamelyes közöm lenne hozzá. Mintha az én mindennapom is ilyen koldustarisznya lenne, csak hogy nem condrából varrott, hanem az élet taposómalmának egy-egy kattanásából fonva. Nem úgy járok-e én is naponta ajtóról ajtóra kenyereért, mint Pe-yi? Neki is csak akkor aznak, ha megugozik érte, ha leimádkozta imádságát. És nekem? Nem akkor fizetnek-e csak nekem is, ha lerobotoltam a különféle Pufiknál azt, amit a természet nem volt hajlandó lerobotolni? Vagy ha majd elvégzem ezt az évet s zsebemben a diplomámmal, mi lesz a különbség köztem és a Petyikék között? Nem csak az-e hogy míg én a pénztárcák morzsáiból tengetem majd magam, asztalomra került hulladékok hulladékát meg nekik dobom, pont hintve szemembe, elhitem magammal, hogy több vagyok náluk, hogy különb vagyok náluk: pedig mind a ketten mások maradékan élünk?!"

*

De nem ért rá, hogy birokra keljen a bácskai tanyák csizmamarasztaló sarával. Ha akarja sem sülyedhetett volna el benne. Erről gondoskodott a császár, zenezóval, dobpergessel, virágos katonavonatokkal, „trommelfájerral” és „sturmokkal”, amelyekben egyformán hullottak jók és rosszak, klerikálisok és darwinisták, okosak és tudatlanok...

Ő nem esett el. Nézett és látott, nyitott szemmel figyelte a halál orgiáját. S hogy mit gondolt minderről, elmondja ő maga:

„És kinn a frontokon — amikor már az ágyúk hördüléseitől megfakult arcunkon a talmirózsa piros színe, sapkánk mellől meg az erdők hervadt bozótja lépte le a hervadt bokrétát, az otthon felénk hömpölygött ütemes hangok átkos riadóját a halálhörgések szörnyű szitája gyászindulóvá szűrte — derengeni kezdett bennem. Kódok oszlottak előttem, a térségeken, melyeken még tegnap istenes arcú Abelek fényes ekékkel barázdákat számítottak ma meglapuló Káinok ágyúkkal embert aratni — a rémségek e rémes víziókban nagy lapokká nőttek bennem, melyeket a síró özvegyek zokogó árváinak hozzám áthalló jajgatásai könyvekké fűztek. Könyvekké, melyeket azok írtak, akik

mindig csak írtak, azok nyomattak, akik mindig csak nyomatni is aznak. Könyvekké, melyeknek betűi a berregő geppuskák s a oómpoló ágyúk, jeszéné a vérrel ázott verejték, pontjai a gránátzaggaita tömegsírok, vesszei a drótraakadt elorzutt hullák, melyek mellé mi — annyi millióan — gyászos kérdőjelként göröülünk.

Es a könyvek megnyitáltak előttem. Este, ha ramjeküdt az ej, ha reggelre befedett a hó, ha buzló hullákom bústam át, ha száraz nyelvem ajkamhoz apadt-ságát pocsolják levével áziattam szét, ha gyereklányok szusz hambuka; maroknyi kosztért aruliák, — belemerültem a könyvek lapjaiba. Bele, hogy tanuljak láni ott, ahol bekötik a szemem; hal-lani, hol betömik a fülem. És látum bennük mezeiellenre vetkőzött isteneket, sárbatiport outárokat, a gránátok robbanásából kihallottam Má-nknak átkos jaját, a rohamok vad hurráioól a holnap szent nászát.

Egy őszi estén megint történt valami: elfogtak.”

*

Szibéria, forradalom, vörös hadsereg!

Az első szó úgy élt itt nálunk az emberek tudatában, mint a majdnem biztos halált jelentő sivár pusztaság.

A második úgy élt a nagy és a kicsiny burzsuj tudatában, mint a megnevezhetetlen, érthetetlen és megfoghatatlan rémségek orgiája. Említésére könyörgő véres kezek jelentek meg szemek előtt és ijedten kapkodták fejüket, mint a csapdába került patkány.

Az embernek szinte nevetnékje támad, ha elgondolja, hogyan borsódzhattott az adai „vagyonos polgárok” háta, amikor a háború után meghallották, hogy egy valóságos „bolsi őrnagy” érkezett községükbe.

Es hogyan suttohattak, pusboghattak a titokzatos, veszélyes vörös ember háta mögött. Miként találgathatták, úriszobákban, kávéházban és utcasarkon, hogy vajon mit élhetett át és mit csinálhatott ott Szibériában az adai vörös tanító...

Es végül — miféle lehet az az aszszony, akit Szibériából magával hozott...

Mindezekre a kérdésekre válaszolt Cseh Károly maga. A vörös hadsereg őrnagya az írótolat ugyanolyan ügyesen kezelte, mint a fegyvert, és így nem kell találgatnunk. A messzebgből visszanyúló kézzel ő maga írja le, hogyan látta, és mit jelentett neki Szibéria:

„...reszkető feszültséggel lestük a 'messze fehérlő távoli síkot': Szibériát, hol majd az éhes farkascordák üvölve száguldának a vágatató szánok után, melyeken megriadt emberek elültölő puskákból lövik a lovak nyakára éppen felugró fenevadakat. Ehelyett vége nem látott őszi nyírfák finom szín-garmadája, feltarolt avarok kármin tengere, piros bádogtetős falvak vidám zsongása, csilingelő nagyvárosok ritmusa várt, honnan komoly nézéssel tekingető ember-ábrázatú emberek, vágyódásos arcú lányok, gondtalanul játszó gyerekek intettek jó szívvel felénk; míg durva megvetéssel csak a cifra tornyú templomok, a sokrácsú börtönök, s a kanesukás csendőrök néztek vonatunkra le. És este, mikor piháló mozdonyunkra ráterült a sokcsillagú ázsiai ég, szememre nagy, vágyak-fonta bűvös hálót font a titokzatos éj, a sötétből láncrafűzött emberfalkák nőttek, a messziből ólom-bányák szülte nyögések jöttek, mik nászos gomolygással megmagzatosították a szülni vágyó orosz éjszakát.

Mire kitavasodott, már levegőmmé vált ez a levegő. Apámmá az „Ej uh-njem”-et éneklő muzsik, testvérként szorították kezem a mélynézésű Pávelek s becézó gonddal fiannak szólították a gorkiji anyák.

Egy novemberi este aztán fellopóztam megint vissza a táborba. Mikor az egyik sarki őrhöz értem, megadtam a jelt. Ő vissza adta. Hozzá mentem, kezét szorítottunk s bebújtam a dróton vágott résen át.

A földi barakkok maroknyi fényei váró meredséggel bámultak a dermedt sötétségbe, míg a tisztai pavilonok zűzós ablakain át kiszűrődő fénysávok vibráló idegességgel kutatták a sejtéses éjszakát.

Az utat jól ismertem. Fogságom sok-sok vajúddásos óráit rőttem rajtuk végig, amíg odajutottam, hogy így — most — lapulva lopjam magam sikosra taposott hátukon át.

A földi barakkokba mentem. Inkább csak beszéltem, s annak aki kijött, mert az jött ki, akinek szólam, megsúgtam, hogy kik, miért, és hova menjenek. Az irányt is megmutattam, a jelet is megadtam, én meg tovább mentem. Tudtam, hogy akiket küldtem, egy sem marad vissza...”

*

Féltek tőle az urak, amikor hazajött, hogyne féltek volna. Nem a fegyverétől, bár az sem lett volna csodálni való, hiszen a forradalom alig

múlt tüzeitől még meleg volt itt is talpuk alatt a föld, inkább a szavától, hitétől és harciasságától, amelyet fardhatatlanul terjesztett, osztogatott a dolgozók között.

Érezték, hogy ez az ember különösen veszélyes. Mert felvilágosító tevékenységének a harciasság és következetesség mellett még egy tulajdonsága volt: a széles látókör.

Régen nem volt ez már az a tanítócska, aki innen 1914-ben elment. A forradalom veszélyes, a saját értékét és erejét s a harc módjait és eszközeit kitűnően ismerő ellenfelet nevelt belőle.

Ilyen ellenféllel szemben már nem lehetett jámbor községi pandúrral és félig írástudatlan, bamba csendőrökkel harcolni.

Ez az ember látszólag meg is húzódtott a Tisza menti kisvárosban, jelenségével messze túlnőtt rajta. Írásai jelennek meg mindenfelé a haladó lapokban és folyóiratokban. Többek között a Hídnak is egyik állandó és jelentős munkatársa. Iványi Károly néven jelennek meg itt ismeretterjesztő cikkei, novellái és tanulmányai. Hogy milyen fokon tanított az adai tanító, arra jellemzők a Híd 1935. évfolyamában megjelent „Lamarck—Darwin” című cikksorozatának bevezető mondatai:

„...Egy történelmi pillantás e két lángelme életrajzára és munkásságára eleget mond kell, hogy legyen az itt élő kisebbségi magyar fiataloknak arra, hogy vágy ébredjen bennük a tudományos gondolkodásra, a komoly tanulásra, hogy eljutva a természettudományos világnézet magaslatára, széles látókörrel — mint faktor — vehesse belé magát emberi műveltunkat elismerő, aadtsárai kulturális és politikai életünket biztósító törekvések irányításába...”

*

A után, őszök jöttek és mentek, múltott az első ijedelem, a rettegés bűvölete, látszólag lecsendesült a világ, a patkányok előmerészkedtek odvaikból, megszimatolták a levegőt és miután biztonságban érezték magukat, támadni kezdtek, a maguk patkány módján, úgy vélve, hogy ledől a fa, ha elrágják alapjait.

És most, ismét a szürke őszi alkonyhoz kell folyamodni, hogy ködvásznán kirajzolja ezt az arcot, egy forradalmár arcát, aki a fröccsenő rágalmak, gánccsokkodások, sziszegő fenyegetések és brutális botos üldöztetések közepette, megingathatatlanul halad a maga útján.

A polgárság aljasságában sem tudott eredeti lenni, önmagát ismételtette. Bőven akadna ugyanis tennivalója annak, aki listát akarna készíteni a világ va'la-mennyi „majomperéről”. Ennek ellenére. Cseh Károly ellenfelei úgy határoztak, hogy vádjukkal ezt a szégyenletes listát gazdagítják.

Amikor a reakció már világszerte elcsépelte ezt a témát, amikor már talán sehoh a földkerekségen nem akadt volna épeszű bíró, aki hajlandó lett volna nevetségessé tenni magát azzal, hogy a középkori boszorkányperekhez hasonlóan elfeltélje Darwin megcáfolhatatlan elméletét és annak valamelyik terjesztőjét — akkor Cseh Károly adatai tanító ellen ezen a címen indult meg a hajsza, és megszületett a bácskai majomper. Az eredmény azonban csalódást hozott az adatai százlánchosoknak, az ipartestületi vezetőknek és a tisztelendő úrnak, akik a pert indították, mert a bíróság a vádlottat felmentette.

A támadók azonban nem nyugszanak. A gáncsoskodást és vádaskodást követi a közvetlen csapás. Új fegyver kerül a kezükbe, a monarchista diktatúra és Cseh Károlyt letartóztatják, megkínózzák, egvszer, kétszer, megfosztják tanítói állásától. A kiváltságainak védelmében állattá aljasult burzsoázia előtt semmi sem szent. Áldozatát nemcsak fizikailag, hanem erkölcsileg is elakajja tiporni. A Tisza menti rétek nyirkos, borzongató, lelket fojtó ködét idézi ez a lelket fojtó kis történet is, amelyet egyik volt tanítványa mesélt:

„Emlékszem, süldő legényke voltam még, amikor meakinztatásának hírére első felesége öngyilkosságot követett el. Nagy esemény volt az a községben. A rendőrök piszkosan viselkedett. Felhasználták a kínálkozó alkalmat és feltúrták az egész házat. Az utca pedig beszélt, beszélt, be nem állt a szája... Arról szólt a mese, hogy Cseh Károlyéknál ládászámra találtak aranyrudakat...”

És volt bizonyára volt szerencsétlen, aki elhitte; szerencsétlen, mert a mesének bizonyára folytatása is volt, azok számára, akik érdeklődtek, és az ebbe a folytatásba rejtett méreg észrevétlenül felszívódott az áldozat tudatába, megfosztva látásától és ítéletképességétől, hogy ne tudja megkülönböztetni a barátot az ellenségtől.

És ez volt a cél, mert Cseh Károly a börtönben is, távollétében is veszélyes volt.

És mlndezt tudva, még mindig titokzatos az ősi ködből elébem rajzolódó képe. Van egy másik mese is, amely úgy szól, hogy felesége halála után, amikor hazajött, minden áldott nap egy csokor virággal kiment a temetőbe. Hónapokon át.

Vajon miért tette?

Politikai célja volt? Így akarta megmutatni azoknak, akiket félrevezetett a kommunistákat vérszomjas szörnyetegnek ábrázoló burzsoá propaganda, hogy a kommunista legalább olyan érző ember, mint a másik?

Vagy talán saját magával vívott harcot naponta, ott a sír előtt? Önmagát okolta volna a szörnyű végzetért? Ki tudja? Az is lehet, hogy csak fájo számonkérés volt ez az elmaradt támogatásért, a pillanatnyi gyengeségért, az élettárstól, aki elment. Talán nem fájt annyira a magáramaradottság, ha naponta beszélgethetett vele, még akkor is, ha egyebet nem kérdezhetett tőle, csak azt, hogy: Miért hagyta egyedül?

Együtt jöttek a nyírfaerdők messzi földjéről és kettejük mögött, ott, ki tudja mennyi emlék maradt. Talán épp emléket őrzi járt ki a sírhoz nap nap után. Ki tudja? Nincs, aki választ adjon erre a kérdésre, de így is, felelet nélkül is arcképehez tartozik.

Mert bizonyára voltak akkor ellenfelei között, akik azt hitték, hogy „megtört a bolsi”.

Tévedtek. Tévedésükről személyesen világosította fel őket, mert íme, így hangzik egy részlet a „Harmincöt év után otthon” című cikkéből (Híd 1936 július):

„... Vajon változott-e, vajon ment-e valamit is előre? vajon megcsapta-e az új idők szele? avagy áll és vár?

Vajon találok-e új embereket új akarással, új életet új fakadással, avagy csak a régieket más ruhákban: a régi halált más koporsóban?

Ugyanaz a kép mindenütt. Az ember nincs otthon, kint van a piacon — a köpködőn — hátha kapna munkát, mert bár szezon van, mégis kereset, csak az, amit a család keres — a gyártól.

Apraja-nagyja gombot tűz, lyukat varr, gumit vág, bádogot présel, csatot gyárt, fogantyúkat politúroz, esernyőt állít össze, s ki tudná elsorolni, még mit, mit nem. Így játsszák ki a gyárak a különféle munkásvédelmi és munkabértörvényeket, no meg a forgalmi és adóelőírásokat. Mert Adán van vagy 15 gyárüzem. Apró nyolc-tizenhat éves gyerekek, lányok, totyogó vénasszonyok és emberek saját oduikban napi 14—16

órákat dolgoznak 5—15 dinár keresetért. Bent a gyárban minden rendben van a törvény szerint, de aztán otthon — a „ziccen”? Ide nézne csak egyszer a finánc, vagy az Inspekcija Rada, akkor alkothatna csak magának képet a gyermekmunkáról, a munkaidőről, a törvényekről, rendeletekről...”

Tévedtek, akik azt hitték, hogy megtört Cseh Károly. Erről tanúskodik a krónika is:

„1936-ban a Párt utasítására a szuboticaí szakszervezeti tanács titkári teendőit végzi. Utasításokkal és szervezési tanácsokkal látja el az adai földmunkásokat az 1936. évi arató-cseplő sztrájkra. A Bakos Kálmán és Halász József adai párt és szakszervezeti funkcionáriusok vezette sztrájk megmutatta Adán a Párt és a szakszervezet erejét. A hatóságok, bár engedve a munkások követeléseinek, 8 dinárról 22 dinárra emelték a napszámot, ugyanakkor nagy csendőralakulatokat összpontosítanak Adán és az adai hatóság követelésére Cseh Károlynak el kell hagynia Szubotícát. Visszatér Adára és itt folytatja tovább a szakszervezeti és pártmunkát. Iványi Károly álneven sorozatosan jelennek meg írásai a Híd-ban és ezekben részletesen foglalkozik a munkásság helyzetével és kulturális nevelésével. Különféle támadások érik, valótlan rágalmak sorozatát zúdítja rá a reakció. A fasiszta, irredenta politikát meghonosító világi és egyházi vezetők Cseh Károlyt támadva, támadják az adai munkásokat és igyekeznek elválasztani a munkásokat tőle...”

(A Kommunista Szövetség adai szervezetének történelmi irattárából.)

*

Nem szűnt meg és nem szűnhetett meg a csendőrségi zaklatással tetézett rágalomhadjárat, hiszen Cseh Károly neve akkor már fogalom volt a falvak nincstelenjei körében az egész Tisza mentén és a reakció leghöbbsége volt, hogy lelőxje őt erről a piedesztálról:

„Budapest”, így szólott egy másik mese, „a honvédelmi minisztériumban van egy fénykép és azon Cseh Károly látható, amint lóhátról szemlélt, vagy épp vezényel egy kivégzést...”

S hogy a mérge hatásosabb legyen:

„...Cseh Károly személyesen is végzett ki Szibériában magyar hadifoglyokat...”

Ismét a ködlő alkonyatban kutatom arcélét. Igen, egészen bizonyos, hogy

nem volt érzélgős, ha ellenforradalmárral került szembe és holmi pökendi fehér tisztcske nem várhatott tőle kegyelmet akkor sem, ha történetesen magyar volt. És ez így van rendjén, mert nem magyarok és nemmagyarok harca volt az, hanem forradalom — elnyomók és elnyomottak harca.

De ez a perfid mese a hadifogly fegyvertelenséget és védtelenséget jelképező fogalma alá von tigrist és bárányt egyaránt és ebből az igazságot és valóságot tótágast állító praemissumból néki tetsző következtetést von le, amelynek végső értelme: „Cseh Károly védtelen magyar hadifoglyokat gyilkolt, semmi keresnivalója közöttünk...”

És a forradalmár még egyszer hallatja szavát az elmúlás ködéből, hogy megvédje emberi becsületét és harcának makulátlan tisztaságát:

„...S különben is nem ez az ön férjének a bűne. Az a bűne, hogy kommunista és már Oroszországban is terrorizálta a fogolytársait, hogy kommunisták legyenek. Ha olyan régen nem lett volna, akkor most statáriális bíróság elé állítanám, mert ott kinn lefényképeztek egy kivégzésnél, lóháton van és ez a fénykép ott van Pesten... Amikor utána elmentem Károlyhoz a táborba és megkérdeztem, illetve elmondtam neki, amit ez mondott, Károly azt felelte: Igen, van egy kép Pesten, amelyen én is rajta vagyok. Egy temetésről készült, amikor temettük a mi halottainkat, akiket felszedtünk, amikor visszafoglaltuk azt a várost és a lakosságtól megtudtuk, hogy különféle becstelentő pózokban temették el a fehérek az elesett vöröskatonákat. Mi felszedtük őket és katonai parádéval újra eltemettük. Ez a kép van Pesten...”

(A KSz adai szervezetének történelmi irattárából — Ővegy Cseh Károlyné, szül. Izsáki Iлона emlékezése.)

De nemcsak így utólag védte meg magát Cseh Károly. Megvédte nyilvánosan is. És ez a mese, ez a róla szóló utolsó előtti mese több okból szintén elgondolkodtató:

Akadát Adán egy dr. Király Károly nevezetű fiskális, aki megérezvén a közeledő konjunktúrát, nemzetmentő viselkedésséget kapott és 1941 februárjában a „Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség” adai fiókjának alakuló gyűlésén, nyilvánosan elmondta a szibériai vádat, ezzel akarva kirekeszteni a forradalmárt a község kultúréletéből.

Ennek nyomán az emberben önkéntelenül felmerül a kérdés, vajon hon-

nan tudhatta egy vidéki fiskális, hogy mit rejt egy számára akkor még „idegen hatalom” kémelhárítóosztályának páncélszekrénye!?

Vagy talán nem is ez a kérdés, mert hogy honnan tudja, az nyilvánvaló. Talált nekünk akkoriban az ötödik hadoszlop ennél fantasztikusabb dolgokat is.

Inkább az az elgondolkoztató, hogy erre a nyilvánosan elhangzott kijelentésre itt, akkor, hivatalosan senki sem válaszolt. Pedig, hogy egy ilyen nyilatkozat jelentőségét ne tudta volna felmérni — ennyi butaság még a királyi jugoszláv kémelhárító szervekről sem tehető fel.

A magyarázat tehát világos. Nemcsak a forradalom nemzetközi, hanem minden külön elmélet és megegyezés nélkül, egészen spontánul, a dolgok helyzeti energiájánál fogva a reakció is: kisebb veszély száz fasiszta kém, mint egyetlen igaz forradalmár.

Cseh Károly pedig az elhangzott kihívásra — támadtott!

Nyílt levéllel, amelyet kifüggesztettek a Tisza menti községekben és amelyben azonkívül, hogy elutasítja a vádat, így szólt a rágalmozóhoz:

„... A magyar népi kultúra érdekében veszem magamnak — Doktor úr — a bátorságot és jogot, hogy az ön által a magyar kisebbségi kultúrmozgalomból kirekesztett „kommunisták” nevében itt, a nagy nyilvánosság előtt szóljak Önhöz.

Megkérdem önt — dr. Király Károly adai ügyvéd úr — honnan vesz ön jogot és bátorságot ahhoz, hogy kirekeszteszen a magyar kultúrmozgalomból bárkit is, de különösképpen a magyar munkásság egy nagy tömegét, akiket ön csak azért nevez kommunistáknak, mert azok munkájukért emberséges bért mernek kérni, s mert nem hajlandók az ön parancsszavára, feltétel nélkül az ön háta mögé olyan sorba sorakozni, amilyenbe ön ezt nekik elrendelni szeretné, s amely magyar munkástömeg a húszéves kisebbségi sorsban majdnem csak egyedül ápolta és fejlesztette a magyar kultúrát akkor, amikor ön és önök csak frakció és személyi harcokban éltek ki kisebbségi kötelességüket, míg az ön által kirekesztett „kommunisták” a nagyon is csekély gazdasági fajsúlyukhoz mérten igen sokat áldoztak a magyar kisebbség népi kultúrájéért.

Vegye azonban ez alkalommal tudomásul Dr. Király Károly úr — s ezt éppen az ön által kirekesztett kommunisták nevében mondom, hogy a mi népi

kultúránk nem a kiválasztottak sajátja, művelése nem a meghívottak joga, hanem tulajdona az itteni magyar nép egyetemességének, művelése kötelessége e nép minden tagjának, akár kommunistáknak nevezi ön őket, akár nem!”

A nyílt levél keltezése 1941 március. Azok a napok, amikor az események már fenyegetően tornyosultak a látóhatáron és nem valószínű, hogy épp Cseh Károly ne látta, ne tudta volna, mi következik. De harcos volt és nem hátrált meg.

A nemzetmentő fiskális pedig nem soká késett a válaszával. Ez a válasz olyan volt, mint a rend, amelyet képviselt: Cseh Károlyt a hirhedt topolyai internálótáborba vitték...

Azután, Ada fölött ismét ősz lett, a Tisza menti rétek ismét nyirkos, kékes ködöket leheltek és a Popovics-iskola elől lehajtott fővel takarodtak el a fejkendő asszonyok, akik aznap érintetlenül kapták vissza a fogoly-hozzátartozójuknak beadott kosztot. Ebből sejtették, hogy férjüket vagy gyermeküket aznap megkínózták. Cseh Károlyt is visszahozták a táborból. Verték és kínozták őt is és végig kellett néznie elvtársai kivégzését.

*

És ismét egy különös, nem mindennapi adat villan elénk a felledés homályából:

„A csendőr urak erkölcstelennek találták a szobában függő 'Nimfa és szatír' című képet, amelyen férjem egy mitológiai témát dolgozott fel...” írja emlékezéseiben özvegy Cseh Károlyné.

Nimfa a Tisza-parton! Nimfa, szatír, munkaerőpiac, köpködő és zicc!

Vajon mit álmódhatott Cseh Károly, amikor ezt a képet festette, és mi ez a kép, mit jelképez?

Talán azt a hitét, hogy lesz még aranykor a Tisza-parton is és a felszabadult, örülni és dalolni vágyó ember örömeiben a költészet csodalényeivel népesíti majd be a töltésmenti füzeset, a hellászi ligetek egyszerű, puritán és szegényes rokonát?

Vagy egyszerűen csak valami antiklerikális, bigott butaság elleni lázadása, felbuzdulása nyilvánult meg a képen?

És egyáltalán: miért festett? Titokban művészi életútról álmódott? Mi minden érdekeltte ezt az embert? Mi mindenre futotta erejéből, idejéből?

Választ — legalábbis kielégítő választ ezekre a kérdésekre nem lehet találni.

Hiszen miközben ő maga a forradalmi harc útját választja, másokat kivézet a művészet akkor nem kevésbé rögs és nem kevésbé fényes országútjára. Talán bennük látta teljesülni saját titkos és soha meg nem valósuló álmait?

És vajon lehet-e kapcsolatot keresni e szellemi mecénáskodás és az utódok nagy vállalkozása, a zentai járás művésztelepei között. Ki merné tagadni, hogy bennük nem Cseh Károly álma valósult meg? Ő maga is elismerné, ha élne és találkozna a művésszel, mondjuk, az adai öntödében, amint a munkásokkal együtt, fémhulladékokból a modern idők álmait formázza, úgy talán, ahogy ő álmodta huszonöt év előtt.

*

A következő állomás a hirhedt váci fegyház. S ha az adai fiskális netán azt hitte volna, hogy most már végleg győzedelmeskedett a forradalmár fölött, ismét tévedett. Mert íme így szól a fizikailag valóban megtört harcos egyik, börtönből kicsempészett levelében:

„... Ha tényleg Isten teremtette volna a világot, úgy most igazán volna miért pirulnia. Ennyi zürzavar, ennyi romlás és fájdalom, ennyi szenvedés és könny nem volt egyszerre a világon, amióta az ember történelmet ismer, mint most. A frontokon az emberek milliói cafatokká robbannak, az emberi munka megmérhetetlen kincsei pillanatok alatt romokká válnak, az ember emberré levéséhez szükséges javak évtizedekre való mennyiségei süllyednek a tengerek mélyére, hogy ott megsemmisülve, itt éhséget és nyomort szüljenek. — Nagy idők terhében nagy embrió fogan, hogy új kort szüljön e világra, amely után a munka trónol majd a koronák helyett s méri szét javait egyformán mindenki számára — aki részt kért és kapott a megtermelésében — hozzáférhetően és egyformán...

(A K. Sz. adai szervezetének történelmi irattára. Részlet Cseh Károly leveléből, amelyet feleségéhez intézett. Kelt Vácott, 1942 október 28-án.)

Ismét elmúlt két esztendő, azután, talán épp egy ilyen ködös, esős, őszi napon, elindult Vácról a fegyencszállítmány — Németország felé.

1944 ősze volt. A szövetséges bombázók szinte megszakítás nélkül zúgtak Hitler egyre szűkülő „európai erődje” fölött és a távolból már hallatszót a vörös hadsereg ágyúinak dübörgése. A rabszolgák Európa-szerte már hazafelé tekingettek.

Róla az utolsó hír Komáromból, a haláltáborokba vezető út magyarországi végállomásáról érkezett. Azután nyoma veszett.

Később, sokkal később mesélték a hazatért táborlakók, hogy látták, lefogyva, betegen — jelentkezett egy betegtránszportba...

Cseh Károly ismerte az ellenséget. Volt dolga az orosz fehérgárdistákkal, ismerte a szerb és a magyar királyi csendőröket, de a fasisztákat, úgy látszik, nem ismerte eléggé. Embereknek tekintette őket és ez a tévedése végzetes volt.

Mi, az élvemaradottak már tudjuk, hogy a fasiszták gázkamrával, méreggel és krematóriummal gyógyították a beteg foglyokat...

*

Furcsa ez a lassan sűrűsödő novemberi alkonyat, mintha napok, hetek és évek sűrűsödnének össze benne, és mintha a világ is kicsinnyé, egészen megismerhetővé zsugorodna, úgyhogy szinte egymás szomszédságába kerülnek a szibériai nyírek és a Tisza menti fűzések.

Csak az ember marad örök titok. Arcélét a képzeletgyűjtő őszi ködökből ki nem olvasható. És hiába fedi fel minden tettének helyét, idejét és körülményeit a történész, a tárgyi adatok sohasem elegendők. Mert a keménységet benne váratlanul lágyság váltja fel, az éleslátást pillanatnyi vakság, s az egy életen át tartó harcna, kiállásnak nincsen vegyképlete.

Az első, a legmélyebb rugó, amely minden tett, gondolat és érzés elindítója, rendszerint megmagyarázatlan marad. Akárcsak azok a rég elhervadt virágcsokok, egy Szibériából jött aszszony sírján, a Tisza menti temetőben.